

Križni put 1945.

Jelić, Tihana

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:104080>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Preddiplomski studij: Pedagogija/Povijest
Tihana Jelić

Križni put 1945. godina

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
Dvopredmetni studij pedagogije i povijesti
Tihana Jelić

KRIŽNI PUT 1945. GODINA

Završni rad

Humanističke znanosti, Povijest, Hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2018.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. POLITIČKE I VOJNE OKOLNOSTI PRIJE BLEIBURŠKE TRAGEDIJE I KRIŽNOG PUTA 1945.	2
3. KRAJ DRŽAVE NDH-POČETAK POVLAČENJA VOJNIKA I CIVILA	4
3.1. POVLAČENJE STANOVNIŠTVA PREMA BLEIBURGU	7
4. ZBIVANJA NA BLEIBURŠKOM POLJU	9
5. KRIŽNI PUT ILI MARŠEVI SMRTI	12
5.1. „MARŠ SMRTI“ NA PODRUČJU MARIBORA.....	14
5.2. „MARŠEVI SMRTI“ NA PROSTORU KOČEVLJA, CELJA I OKOLICE.....	17
5.3. „MARŠEVI SMRTI“ NA PROSTORU HRVATSKE	19
5.4. „MARŠEVI SMRTI“ NA PROSTORU SRBIJE.....	20
6. BROJ ŽRTAVA BLEIBURŠKE TRAGEDIJE.....	22
7. ZAKLJUČAK	23
8. POPIS LITERATURE:	24

Sažetak

Jedna od najvećih tragedija hrvatskog naroda koja je tijekom komunističke vlasti pala u zaborav započela je u posljednjim danima Drugog svjetskog rata. U tim danima pripadnici oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske upućeni su na nepripremljeno povlačenje prema austrijskoj granici. Glavni cilj povlačenja bila je predaja zapadnim savezničkim zemljama. Osim hrvatskih i njemačkih postrojbi na povlačenje se odlučio i veliki broj civilnih osoba koje su bježale pred nasiljem jugoslavenske armije. Dio kolona zarobila je jugoslavenska armija već na prostoru Slovenije, dok se drugi dio uspio probiti na austrijski teritorij oko područja Bleiburga. Nakon pregovora u bleiburškom dvorcu Britanci su odlučili izručiti pristigli narod komunističkoj Jugoslaviji. Ovi događaji samo su počeci krvavog poratnog obračuna jugoslavenske države sa zarobljenim hrvatskim i drugim vojnicima, te civilima koji su se povlačili zajedno s vojskom. Osim njih smrtno su stradale i nepoželjne osobe koje nisu sudjelovale u povlačenju. Tragični događaji koji su obilježili početak druge Jugoslavije, ali i hrvatsku povijest danas su upamćeni pod nazivom Bleiburg i Križni put.

Ključne riječi: povlačenje, Bleiburg, izručenje, Križni put, strijeljanje, logori

1. UVOD

Zadatak ovog završnog rada je prikazati događaje koji su obilježili poslijeratnu povijest hrvatskog naroda. Događaji koji su se odvijali neposredno nakon rata upamćeni su pod nazivom Bleiburg i Križni put. Ovaj događaj tijekom hrvatske povijesti postao je jedan od najvećih simbola stradavanja hrvatskog stanovništva u 20. st. nakon Domovinskog rata.

Unutar prvog poglavlja opisat će se kraj Drugog svjetskog rata, zadnje bitke te povlačenje vojske sila Osovina. Prikazati će se u kojoj mjeri su ovi događaji utjecali na opstanak države NDH. Drugo poglavlje sadrži početak nadiranja Jugoslavenske armije na teritorij Hrvatske zbog čega se veliki broj civila kako bi izbjegao smrt i neimaštinu odlučuje na povlačenje zajedno s vojskom. Svi oni krenuli su na povlačenje u nadi da će spas pronaći u saveznicima. Međutim, saveznici kako bi izbjegli sukobe s Titovom armijom odlučuju se na potez koji će hrvatskom narodu donijeti brojne žrtve.

Fokus ovoga rada bit će stavljen na Križni put ili tzv. marševe smrti koji su trajali od predaje na Bleiburškom polju 15. svibnja 1945. sve do kolovoza 1945. Za vrijeme povratka zarobljenika Jugoslavenska armija sastavljena od različitih nacionalnih postrojbi vršila je stravične pokolje i mučenja. U kolonama su vladali nehumani uvjeti zbog kojih nitko nije odgovarao zbog zaštite i potpore koju su uživali od tadašnjih vlasti. Nažalost i nakon završetka Križnog puta brojni zarobljenici su upućivani u logore diljem bivše Jugoslavije gdje doživljavaju konstanta nasilja i maltretiranja od strane režimskih ljudi.

U današnjem vremenu ova tragedija je podložna brojnim ideološkim manipulacijama kako u Hrvatskoj tako i izvan nje. Do dan danas ne može se ili ne smije utvrditi broj žrtava ovog tragičnog događaja. Iz tog razloga na samom kraju rada biti će predstavljeni najvjerođostojniji podaci broja žrtava koji su prihvaćeni u krugu povjesničara.

2. POLITIČKE I VOJNE OKOLNOSTI PRIJE BLEIBURŠKE TRAGEDIJE I KRIŽNOG PUTA 1945.

Godina 1943. obilježena je kao razdoblje kada dolazi do vojnih, ali i strateških preokreta koji su išli u korist Saveznika.¹ Jedna od ključnih bitka koja je utjecala na konačan ishod rata bila je pobjeda saveznika kod Staljingrada u veljači 1943. godine. Ovaj ishod bitke označio je prelazak vojne inicijative na savezničku stranu te savezničko daljnje napredovanje prema Italiji, Normandiji i južnoj Francuskoj.²

Prevlast je omogućena stalnim porazima sila Osovina i to u prvom redu Trećeg Reicha. Do kraja rata savezničke sile svojim vojnim pothvatima pokazivale su svu svoju vojnu snagu napadima na Njemačku i Italiju. Tim vojnim uspjesima omogućeni su brojni vojni i politički prevrati u Europi, ali u konačnici i u svijetu.³ Jedna od savezničkih vojski koja je važna za daljnje ratne okolnosti u jugoistočnoj Europi bila je Crvena armija. Ona je prodirala kroz brojne zemlje od kojih je jedna bila i Jugoslavija do Beograda.⁴

Paralelno s ovim događajima u Europi na jugoslavenskom prostoru nalazilo se nekoliko različitih vojnih postrojbi. To su bile snage Njemačke, Mađarske i Italije, a od domaćih snaga navode se Oružane snage NDH i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Četnička vojska bila je najslabija i brojčano najmanja na teritoriju Jugoslavije. U omjeru vojnih snaga prevrat na teritoriju Jugoslavije dogodio se u drugoj polovici 1944. kada Narodnooslobodilačka vojska preuzima kontrolu nad većim dijelom Jugoslavije u prvom redu Srbije, Vojvodine i Makedonije, zatim dijelova Hrvatske, Crne Gore i Sandžaka te u dijelovima Bosne i Hercegovine. Sukobi na tom teritoriju odvijali su se između ustaša koji su se borili za hrvatsku samostalnost te partizana koji su se zalagali za Hrvatsku unutar Jugoslavije.⁵

Konačan udarac silama Osovine diljem Europe i svijeta Saveznici su zadali 1945. godine. Ovi vojni uspjesi natjerali su njemačku vojsku na povlačenje, pretežito s teritorija jugoistočne Europe.

¹ Ivana Papac, *Bleiburg i Križni put*, Diplomski rad, Osijek, 2017., str. 6.

² Martina Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009., str. 27.

³ I. Papac, *Bleiburg i Križni put*, str. 6.

⁴ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 27.

⁵ I. Papac, *Bleiburg i Križni put*, str. 7.

Zbog toga sve manje je postojala mogućnost za očuvanje države NDH. Također, tome je pridonosila i sve veća moć partizana o čemu svjedoči i osvajanje Beograda. Partizanska osvajanja imala su za cilj uništiti i prisiliti NDH na bezuvjetnu kapitulaciju. U tome su imali veliku vojnu potporu od zapadnih Saveznika kojima je jugoistočna Europa oduvijek bila važno strateško područje. Jugoslavija je bila granica zapadnih kapitalističkih zemalja i istočnog komunističkog bloka. Iz tog razloga zapad je pokušavao pridobiti Tita i njegove partizane na svoju stranu jer im nije odgovarala njegova komunistička orijentacija. Jačanjem partizana na teritoriju NDH ustaški vrh se raspadao, a to se vidjelo i prema sve većem broju bjegunaca u Zagreb.⁶

U ožujku 1945. sovjetsko-njemačka bojišnica se protezala linijom Odra-Slovačke Rudne planine-Egaterg-Blatno jezero - zatim područje NDH te rijekom Dravom prema Donjem Miholjcu, Dunavom do sela Mohovo (kraj Vukovara) i kroz Srijem do ušća Drine. Napredovanjem Crvene armije bojišnica na području NDH znatno se sužavala. Gubici Njemačke gotovo na svim bojišnicama određuje politički i ratni položaj NDH. Ključan događaj koji je odredio poratnu sudbinu NDH, ali i njenog stanovništva je raspad njemačke bojišnice u Grčkoj i povlačenje njemačke armije E (vojna skupina „jugoistok“) kroz Makedoniju, Albaniju, Crnu Goru, BiH sve do Zagreba. Glavni cilj tog povlačenja bio je povratak prema zapadu do Njemačke. Osim ratnih bitaka na ove događaje utjecale su i brojne političke konferencije od kojih možemo navesti Moskovsku konferenciju (listopad 1943.), Teheransku konferenciju (1943.), te konferenciju u Jalti na Krimu (veljača 1945.). Na konferencijama su se donosile odluke o prisilnoj repatrijaciji velikog broja ljudi. Za događaje na teritoriju NDH u svibnju 1945. ključna je konferencija na Jalti na kojoj se raspravljalo o priznavanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kao ravnopravnog saveznika na jugoistoku europskog bojišta. Raspravljalo se i o zajedničkom nastupanju Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁷

⁶ I. Papac, *Bleiburg i Križni put*, str. 7.-9.

⁷ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 28., 29.

3. KRAJ DRŽAVE NDH-POČETAK POVLAČENJA VOJNIKA I CIVILA

U Beogradu 24. veljače 1945. donesen je operativni plan koji je za cilj imao ostvariti vojnu pomoć i koordinaciju među vojskama tijekom daljnjih borbi. Na sastanku su nazočili maršal J. B. Tito i zapovjednik savezničkih snaga u Italiji i Sredozemlju fedmaršal Harold Alexander. Na taj način jugoslavensko bojište pretvoreno je u dio savezničke jugoistočne europske fronte. Sve to potvrđeno je na sastanku Tita i zapovjednika četiriju jugoslavenskih armija održan u periodu od 26. veljače do 2. ožujka 1945. Na sastanku je postavljen glavni zadatak, a to je osloboditi sve jugoslavenske narode, prinuditi na kapitulaciju ili uništiti glavne snage okupatora i njihove suradnike. Završnu operaciju u skladu s postavljenim ciljevima trebala je započeti IV. armija pod zapovjedništvom generala Petra Drapšina u pravcu Istre, preko Primorja i Like. Cilj je bio izbiti na Soču i doći u Austriju. Zadatak II. armije koja je bila pod zapovjedništvom Koče Popovića bio je prodirati prema Zagrebu s područja rijeka Kupe i Une. Pod vodstvom Peke Dapčevića I. armija trebala je nastupati preko Save i Drave, kroz tzv. Srijemsku frontu, dok je III. armija pod zapovjedništvom Koste Nađa nastupala od Donjeg Miholjca do Dalja međuriječjem Save i Drave prema Zagrebu, Mariboru te sve do Klagenfurta gdje se trebala spojiti s IV. armijom. Zbog nedostatka naoružanja i streljiva, Oružane snage NDH našle su se u nezavidnom položaju. Osim toga na snage NDH utjecalo je i povlačenje velikog broja njemačkih postrojbi iz Grčke zbog čega se na prostoru NDH našlo približno 400 000 njemačkih vojnika. Armija E pod zapovjedništvom generala pukovnika Alexandera Lohra povlačila se iz Grčke preko Bugarske, Albanije i velikog dijela Jugoslavije. S ostalim snagama njemačke armije s jugoistoka spojila se kod Sarajeva odakle su krenuli prema Zagrebu.⁸

Početkom 1944. godine Zagreb je brojao gotovo 417 000 žitelja o čemu svjedoči i izvještaj ministra Dragutina Totha koji je tvrdio da Zagreb broji čak pola milijuna stanovnika. Tom broju zasigurno je dodan i veliki broj vojnih osoba. Prema partizanskom izvještaju u gradu se 1944. nalazilo gotovo 70 000 vojnika, dok je u svibnju 1945. prema istim izvorima u gradu bilo više od 400 000 ljudi.⁹ Nezavisna Država Hrvatska tada je na svom teritoriju brojala gotovo milijun i dvjesto tisuća vojnika od kojih je približno bilo 280 000 vojnika Hrvatskih oružanih snaga, 450 000 Njemačkih postrojbi koje su se preko Hrvatske povlačile s jugoistočne Europe, a četnika je

⁸ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 31.-35.

⁹ Ivo Goldstein, *Zagreb 1941.-1945.*, Novi Liber, Zagreb, 2011., str. 310.

ukupno bilo 55 000. Veliki broj njemačkih vojnika bio je preseljen nakon oslobođenja Beograda 20. listopada 1944. u Zagreb zbog preseljenja komanda njemačke vojske za jugoistočnu Europu. Vojnici su dolazili iz Grčke te su se zadržavali u Zagrebu. Zbog velike prisutnosti njemačkih vojnika izmijenjen je izgled grada. Do tada velika prisutnost Domobrana bila je zamijenjena prisutnošću njemačkih vojnika. U tom periodu bilježila se i sve veća prisutnost partizanskih jedinica koje su sve više okruživale grad Zagreb. ¹⁰

Glavni vojni zapovjednik Jugoslavenske armije Tito tada je izdao naredbu *da se okruži, prinudi na kapitulaciju ili uništi glavne snage okupatora i njegovih suradnika i da se oslobodi sve dijelove Jugoslavije uključujući i one koje su nam nepravедno oduzeti poslije završetka Prvog svjetskog rata, prije svega Trst, Slovensko primorje i Korušku.* ¹¹

Napad na Hrvatsku i Sloveniju komunističke snage su pomno planirale. Ishodište njihovih priprema bila je Srbija u kojoj se dogodila reorganizacija snaga. Cilj im je bio ne doći u sukob s njemačkom vojskom koja se povlačila s prostora jugoistočne Europe preko Hrvatske i južne Mađarske. U konačnici jugoslavenski komunisti imali su veći broj vojnika od vojske NDH. Njihovi međusobni sukobi započeli su još na području Slavonije i Srijema uz granicu Hrvatske i Srbije. Hrvatske jedinice povlačile su se prema Zagrebu gdje su na području sjeverozapada namjeravale pružiti konačan otpor. Namjera im je bila stvoriti uvjete za eventualnu intervenciju zapadnih Saveznika. Stoga je vojska NDH bila reorganizirana i pripremljena za obrambeni plan nazvan Zvonimirova linija. Plan je bio neuspješan, a preostale njemačke snage koje su se nalazile na području Hrvatske kako bi izbjegle zaokruživanje komunističkih snaga prelaze u Celje u Sloveniju te se u konačnici povlače prema Austriji. Tako je vojska NDH imala dvije mogućnosti, povući se zajedno s vojskom prema Austriji ili nastaviti s daljnjim borbama i pružanju otpora. ¹²

Broj stanovništva u Zagrebu prvim mjesecima 1945. se udvostručio zbog silnog priljeva prognanika. U ruke komunista koji su primali vojnu pomoć od Amerike i Velike Britanije pao je Dubrovnik, Split, Sinj, Imotski, Mostar, Široki Brijeg, Travnik, Sarajevo, Našice, Mitrovica, Gospić, ali i druga mjesta. Unutar njih partizani su vršili brojne masakre i divljaštva koja nisu

¹⁰ I. Goldstein, *Zagreb 1941.-1945.*, str. 310.

¹¹ Josip Jurčević, *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2006., str. 42,43.

¹² Vinko Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, Art studio Azinović, Zagreb, 1995., str. 159.

zapamćena dugo vremena *Titovi su sljedbenici izvršili svoj naum likvidacije svih hrvatskih rodoljuba, muških i ženskih, starih i mladih, bogatih i siromašnih, školovanih ili neukih.* ¹³

Napredovanjem partizanskih jedinica, sovjetske i bugarske armije, ali i povlačenje Oružanih snaga nagnulo je veliki broj stanovništva na povlačenje zajedno s prisutnom vojskom. Stanovništvo se povlačilo iz raznih krajeva BiH, južnih dijelova Hrvatske itd. Razlog povlačenja stanovništva prema Zagrebu leži u tome što je napredovanjem partizanskih odreda vršeno veliko bezakonje te se među lokalnim stanovništvom proširio strah. Također, razlog povlačenja može se pronaći i u neslaganju određenog dijela stanovništva s novom vlasti. Početak partizanske represije možemo pratiti još u listopadu 1944. kada se vojska NDH povlačila iz Dubrovnika, Trebinja i s Pelješca. Već tada su zabilježena prva uklanjanja uglednih ljudi *koji su mogli smetati uspostavi nove vlasti* ¹⁴.

Zbog toga brojne ljude je dočekala kazna osude na smrt strijeljanjem i konfisciranjem imovine. Sve kazne su uglavnom donesene bez pravovaljanog suđenja „okrivljenima“. Sličan scenarij događao se i u Slavoniji. Već prvih dana dolaskom partizanskih odreda proširio se strah i nepovjerenje. Primjer takvog terora zabilježen je u Đakovu koji je neposredno nakon osvajanja zabilježio brojna uhićenja i likvidacije uhićenih bez suđenja. Također, izvješća kotarskog NOO-a Vinkovci navode da je u pojedinim selima poubijan veliki broj ljudi. Razlog takvom ponašanju nalazimo u zadatku koji je partizanskim odredima dopustio dao da na novoosvojenim područjima likvidiraju i suzbiju svaki otpor te da uhite sve neprijatelje budućeg režima. Provođene su brojne premetačine i oduzimana je privatna imovina bez pismenog naloga, oduzimale su se i stvari koje nisu bile od neke veće važnosti kao što su bicikli, veste itd. Možemo reći da su se partizanski odredi na osvojenim područjima obračunavali s „neprijateljima“, osvećivali i vršili pokolj nad stanovništvom. Zbog toga brojni ljudi bježali su u panici zbog viđenog stanja, ali i zbog glasina o dolasku partizana. S jedinicama NDH osim hrvatskog stanovništva, povlačili su se i pripadnici albanskih nacionalista i crnogorski sljedbenici Sekule Drljevića. Povlačenje je teklo neorganizirano jer je bilo nemoguće organizirati povlačenje s obzirom na veliki broj kolona civila koji su bježali i gušili protočnost prometa. ¹⁵

¹³ Johan Ivan Prcela; Dražen Živić, *Hrvatski holokaust*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2001., str. 97.

¹⁴ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 38.

¹⁵ Isto, str. 36.-41

Konačna odluka o prestanku pružanja otpora jugoslavenskoj armiji donesena je od strane Ante Pavelića 30. travnja 1945. On će samo nakon nekoliko dana pobjeći iz Hrvatske i ostaviti narod na milost i nemilost novoj vlasti. Osim partizanskih strahota na povlačenje civila utjecala je i ustaška propaganda koja je željela da im se u povlačenju priključi što veći broj civila jer bi na taj način saveznicima na zapadu pokazali kako imaju i dalje veliku potporu većine naroda.¹⁶

3.1. POVLAČENJE STANOVNIŠTVA PREMA BLEIBURGU

Već 6. svibnja vlada NDH, visoki državni dužnosnici, crkveni dostojanstvenici i predstavnici kulturnog života napustili su Zagreb, dok su obični ljudi krenuli zajedno s vojskom 7. svibnja 1945. godine.¹⁷

Prvih dana mjeseca svibnja u Zagrebu se okupljalo mnoštvo ljudi. O tome svjedoče i riječi Zvonimira Duspera koji navodi da se u dvorištu vojarnje u Ljubljanskoj ulici skupio veliko broj ljudi. Osim domobrana tamo se nalazilo i mnoštvo civila, žena i dosta seoskih kola koja su bila natovarena robom i hranom. Povlačenje je teklo neorganizirano, a jedine upute koje su dobili pripadnici domobrana bile su da putem ne smiju uništavati i napuštati kolonu. Reagiranjem im je bilo dopušteno jedino u slučaju obrane, odnosno u slučaju napada od strane partizanskih postrojbi. Veliki broj ljudi povlačio se u nadi da će im pomoć pružiti Britanci i Saveznici koji će djelovati prema Ženevskoj konvenciji i međunarodnom pravu.¹⁸

Veliki broj kolona vojnika i izbjeglica iz Hrvatske su izašle u periodu od 6. do 10. svibnja 1945. Kolone nisu bile izravno napadane od strane partizanskih jedinica u prvim danima povlačenja.¹⁹ Povlačenje stanovništva zajedno s vojskom teklo je u različitim skupinama, točnije njih pet. Prvi zbor kojeg je predvodio Ante Moškov išao je rutom Varaždin-Ivanec-Krapina-Rogatec-Celje. Drugi zbor pod vodstvom Vjekoslava Maksa Luburića išao je potezom Slunj-Sisak-Petrinja-Zagreb-Brežica-Rogatec-Celje te su oni bili posljednja vojna postrojba koja je napustila Zagreb ulaskom partizanskih jedinica I. i II armije 8. svibnja. Treći zbor zajedno sa zapovjednikom Antunom Gustovićem krenuo je od Ivanić Grada smjerom Krapina-Rogaška Slatina-Celje. General Josip Metzger predvodio je IV. zbor potezom Zagreb-Novi Dvori-Rogatec-Celje, dok je

¹⁶ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 40., 50.

¹⁷ Isto, str. 53.

¹⁸ Zvonimir Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, Vita Graf, Rijeka, 1996., str. 22., 23., 24.

¹⁹ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 161., 160., 159.

zadnji V. zbor generala Ive Herenčića išao rutom Samobor-Brežice-Zidani Most-Celje. Povlačenje potezom prema Rogoškoj Slatini sve do područja Zidanog Mosta teklo je bez većih sukoba. Napredovanje prema Celju omogućile su kolone koje su bile predvođene Rafaelom Bobanom i Vjekoslavom Luburićem.²⁰ Mirno povlačenje teklo je sve do Celja kada partizanski odredi, ojačani pridošlim odredima, napadaju male grupe kolona u kojima su se pretežito nalazili civili.²¹

Dolaskom u Celje 10. svibnja stanje se pogoršalo za stanovništvo i vojsku. S 10. na 11. svibanja zabilježena je sve veća prisutnost partizanskih odreda na teritoriju današnje Slovenije. Upravo prelaskom Celja započete su konstantne borbe i sukobi s partizanskim odredima. Brojni ljudi su razoružani i smješteni u logore.²² Napredovanje od Celja pa do Dravograda teklo je izuzetno sporo zbog zatrpanih cesta i uskih prilaznica koje su bile pogodne za skrivanje i napredovanje Titovih gerilaca. Od Celja kolone su se podijelile u dva smjera. Prvi smjer kojim je išla glavnina vojske i veliki broj civila išao je prema Dravogradu, dok su prema Mariboru vlakovima išli civili i ranjeni vojnici. Put prema Mariboru bio je najnesigurniji jer je put presječen 10. svibnja od strane armije koja se nalazila u Štajerskoj. Naime, partizani su u Mariboru smjestili svoje glavno zapovjedništvo III. vojske. Na tom području bez većih problema zarobili su mnogobrojne hrvatske grupe koje su se uglavnom sastojale od civila i ranjenika koji su se vlakovima prevozili. Zarobljenici su se kategorizirali i prema njima su se vojnici odnosili prema uputama svojih nadređenih. Većinu vojnika koji su prevoženi vlakovima pripadnici armije su ubili, dok su civili pretežito žene i djeca bili vraćeni u Hrvatsku. Tako je nakon predaje kod Bleiburga Maribor pretvoren u glavno središte gdje su se nalazili hrvatski zarobljenici i izbjeglice. Zbog toga partizani su organizirali posebne prostorije u koje su mogli biti smješteni ljudi koji su se vraćali preko Dravograda u dugačkim kolonama u drugoj polovici svibnja 1945.²³

²⁰ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 51.

²¹ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 161, 160. 159.

²² M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 69., 70.

²³ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 161, 160. 159.

4. ZBIVANJA NA BLEIBURŠKOM POLJU

Pristizanje velikog broja vojnika i civila u Korušku u samoj završnici rata za saveznike je predstavljalo veliko opterećenje koje su svim silama nastojali što prije riješiti. Na samu bleiburšku tragediju utjecali su tako politički dogovori, operativno stanje na području Koruške i odredba međunarodnog humanitarnog prava.²⁴

Prije samih bleiburških događanja na Bleiburškom polju našle su se tri vojske: britanska, jugoslavenska te vojska NDH. Osim vojnika tamo su se nalazili i civili čiji broj nije moguće točno utvrditi. Svi oni očekivali su zaštitu zapadnih Saveznika. Pregovori o njihovoj sudbini na Bleiburškom polju započinju u dvorcu grofa Thurn-Valsassina 14. i 15. svibnja 1945. o čemu svjedoče petorica sudionika: Patrick T. D. Scott, Danijel Crljena, Ivan Herenčić, Milan Basta i Ivan Kovačić Efenka. Britanski pregovarač bio je P. Scott, zapovjednik 38. irske pješačke brigade.²⁵

Dana 15. svibnja prema riječima Duspere na području Bleiburga okupilo se oko 250 000 do 300 000 ljudi, a to još nije bio konačan broj izbjeglog naroda. Delegaciju vojnika i civila činili su general Herenčić, Metikoš i Servatzy, te profesor Danijel Crljen. Osim vojnika, među pridošlom masom nalazilo se približno 150 000 civila, žena i djece, zajedno s vojnicima povlačile su se i cijele obitelji. Među njima su se nalazili službenici, redarstvenici i svi oni koji su se bojali dolaska partizana.²⁶

Prvi kontakt hrvatskih i britanskih zapovjednika dogodio se još 14. svibnja. Na njima su prisustvovali predstavnici izbjeglica generali Ivan Herenčić i Mirko Gregorić. Sastanak je prema njima bio pozitivan jer se navodi da je britanski časnik zahtijevao da stanu sa daljnjim napredovanjem radi njihove sigurnosti. Međutim, u konačnici britanski zapovjednici tražili su bezuvjetnu predaju hrvatske vojske partizanskim odredima.²⁷

²⁴ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 124.

²⁵ Isto, str. 97.

²⁶ Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 25., 26.

²⁷ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 162.

Dogovor između partizanskog predstavnika Ivana Kovačića Efenke i majora D. C. Owena (šef angloameričke vojne misije pri štabu IV. operativne zone) postignut je u večernjim satima 14. svibnja 1945. na sastanku u Štabu britanske divizije u Grafensteinu. Prema njihovom dogovoru Hrvati predani britanskim jedinicama su na strani Nijemaca i bore se protiv Jugoslavije te kao takvi moraju postati jugoslavenski zarobljenici. Istog dana u večernjim satima dogodili su se pregovori partizanskih predstavnika s predstavnicima NDH u Grafensteinu. Na strani partizana nalazili su se Ivan Dolničar i Viktor Cvelbar, dok na strani predstavnika NDH su se najvjerojatnije nalazili Ivo Herenčić i Mirko Gregorić. Obje strane iznijele su svoje zahtjeve. Predstavnici NDH zahtijevali su da ih preuzmu Britanci i puste preko Drave radi njihove sigurnosti, a druga strana tražila je zabranu prelaska preko rijeke zbog toga što su oni „njihovi“ zarobljenici.²⁸

U konačnici Saveznici su prihvatili zahtjev jugoslavenske strane, a to je da Britanci neće propustiti kolone preko Drave, već da će jednom tenkovskom jedinicom pomoći u njihovom zarobljavanju. Također, pridošlim ljudima bit će postavljen ultimatum prema kojem će „ustaške snage“ u slučaju ako se ne predaju do sutra (15. svibnja) biti napadnute svim naoružanjem koje je posjedovala Jugoslavenska armija. Dana 15. svibnja ponovio se sastanak između Ivana Kovačića-Efenke i majora D. C. Owena u komandi 5. britanskog korpusa. Izneseni su slični zahtjevi prema kojima se inzistiralo na suradnji u slamanju ustaškog otpora. Zahtjev je prihvatio general Charles Frederic Keightley koji je izjavio da će jugoslavenskim snagama biti vraćene sve formacije koje su bile predane Britancima.²⁹

Tim potezom Britanci su Jugoslavensku armiju priznali kao svoje saveznike. Partizanski delegati Ivan Kovačić-Efenka i Milan Basta izrekli su ustaškim predstavnicima uvjete kapitulacije koji su bili suprotni željama ljudi koji su bježali od partizanskih odreda. U roku od 1 sata i 20 minuta trebali su izvjesiti bijele zastave te započeti s predajom. Iako su predstavnici NDH pokušali produljiti rok predaje, brigadir Scott ponovno je pokazao čiji su saveznici Britanci. Tako je u kasnim poslije podnevnim satima 15. svibnja na Bleiburškom polju izvršena predaja malobrojnim slovenskim, vojvođanskim i slavonskim partizanima. Do uporabe oružja i ljudskih žrtava došlo je u trenutku kada mala grupa HOS-ovaca odbija predaju te za vrijeme bježanja određenih skupina ljudi po šumama. Neki od njih uspjeli su se probiti dublje u Austriju i pronaći spas u inozemstvu,

²⁸ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945.*, str. 101

²⁹ Isto, str. 102, 103.

dok su najborbeniji uspjeli pobjeći sve do Hrvatske i Bosne gdje su stvorili jezgre križarskih grupa. Ostali ljudi koji su bili uhvaćeni bili su ubijeni.³⁰

Veliki dio vojnika i civila nije uspjelo niti doći do austrijske granice već su se zbog iscrpljenosti i gladi sami počeli predavati partizanskim jedinicama 15. i 16. svibnja najviše na prostoru Dravograda. Zarobljenici na prostoru Austrije dopremani su 12. slavonskoj diviziji u Mariborske logore i kasarne te nešto manji dio predan je 40. diviziji u Celje i Zagreb. Kamionima su opremljeni visoki dužnosnici i viši časnici, dok su velike većine pješaci po 50 i više kilometar. Sve dok je postojala prisutnost britanske vojske partizanske snage su se prema zarobljenicima ponašale korektno, ali već na području Maribora i Celja započeli su s masovnim pljačkanjem i različitim oblicima maltretiranja. Zabilježena su masovna ubojstva zarobljenika pri povratku. Na području Maribora i Celja predstavnici Odjeljenje za zaštitu naroda (OZNA) obavljali su površna saslušanja kako bi mogli napraviti prvu selekciju zarobljenika. Tim činom započeta je tragedija Bleiburg-Križni put. Brojni ustaški i domobranski časnici osuđeni su na smrt, ustaški vojnici i dočasnici s duljim stažem u ustaškoj vojsci bili su žrtve grupnih likvidacija bez suđenja. Kao najveća masovna grobnica navodi se područje pored Kočevskog Roga, te zatim u Teznom pored Maribora. U vrijeme druge polovice mjeseca svibnja na tom području ubijeni su zarobljenici vojske NDH te crnogorski i srpski četnici.³¹

Dan 15. svibanj opisao je Z. Duspera: *Dan 15. svibanj godine 1945. najcrnji je nadnevak hrvatske povijesti. To je dan kada je Engleska predala boljševicima-partizanima- više od 300 000 hrvatskih sinova u najboljoj životnoj dobi i snazi, pretežno u dobi od 25-30 godina, s velikim brojem intelektualaca-veliku umnu i fizičku snagu jednog naroda. Takve ljude dati u ruke partizanima, za koje se znalo de neće poštivati Ženevsku konvenciju ni međunarodno pravo, bio je najveći zločin, zločin u miru nad jednom nacijom u Drugom svjetskom ratu! Nakon proglašene predaje mnogi nisu htjeli položiti oružje, pretežito pripadnici ustaških postrojbi. Određeni broj njih radije je poginuo u borbi nego živ pao u ruke partizana. Umjesto nasmijanih, urednih osoba odjednom smo vidjeli tužnu sliku ljudi poderanih odora, razvezanih cipela. To smo namjerno učinili znajući praksu partizana u oduzimanju boljih odora i cipela, čizama (...) Poskidali smo časničke oznake te smo se tako bez činova i oružja osjećali potpuno goli i demoralizirani.*³²

³⁰ M. Grahek-Ravančić, Bleiburg i Križni put 1945., str. 115-118.

³¹ Slavko Goldstein; Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Novi Liber, Zagreb, 2011., str. 152, 153.

³² Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 25., 26.

5. KRIŽNI PUT ILI MARŠEVI SMRTI

Još prije polaska partizani su ubijali vojnike što su pred Saveznicima nastojali prekriti pod izlikom da vojnici nisu htjeli predati oružje. *Partizani su ipak pazili da to učine što manje upadljivo dok su još izvan Jugoslavije na terenu Saveznika, tj. u Austriji. Ubijanje zarobljenih hrvatskih vojnika počelo je uglavnom već 15. svibnja 1945. uvečer kod Bleiburga, ali u malom razmjeru.*³³

Vojnici koji su se borili protiv partizanskih jedinica predali su svoje oružje sredinom svibnja 1945. Već na samom području Slovenije veliki dio zarobljenika je strijeljan od strane partizana, dok su preživjeli bili uvršteni u kolone i poslani na povratak kroz Jugoslaviju. Mnogi ljudi su putem stradali zbog provjera u usputnim tranzitnim i sabirnim logorima. Okrivljeni su izdvajani, strijeljani ili likvidirani te ostavljeni na zajedničkim stratištima ili u masovne grobnice. Preživjeli su prolazili „Križnim putem“ ili „marševima smrti“ tako nazvani zbog strahota koje su ljudi na povratku proživljavali. Mučenja, izgladnjivanja, pljačkanja, logore i ubijanja svakodnevno su proživljavali zarobljenici od strane pripadnika jedinica Jugoslavenske armije. U masovnim grobnicama kojih ima 460 diljem bivše Jugoslavije pronađene su kosti predanih pripadnika HOS-a, slovenskih domobrana, četnika i Kozaka, ali i civila koji su ubijeni bez ikakvog suđenja ili istrage.³⁴

Prema riječima Milovana Đilasa iz 1989. u kojima navodi da su *zločince obično odmah strijeljali... za žene i djecu se nismo zanimali* međutim iz brojnih masovnih grobnica da se zaključiti da žrtve ubojstava nisu birane.³⁵ Osim vojnika u masovnim grobnicama pronađene su i kosti mnogih civilnih zarobljenika. S prvim ubojstvima Jugoslavenska armija započela je još na području Slovenije nakon predaje i izručenja o čemu svjedoče brojne masovne grobnice: Kovčevski Rog, Tezno kraj Maribora, krematorij u Slovenskoj Bistrici, Huda jama kraj Laškog i dr. Na hrvatskom teritoriju pronađene su masovne grobnice na području Zagrebačke gore, Maceljske gore, Jazovka, Kalnik kod Križevaca, Novi Marof, okolice Bjelovara, Čazme, Jasenovca, Siska, Gline, Karlovca, Ogulina, Otočca, Gospića, Knina i ostala brojna grobišta duž „križnih puteva“. Na teritoriju Bosne i Hercegovine grobišta se nalaze uz Kozaru i oko Čapljine. Pronađene masovne grobnice na

³³ Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 27.

³⁴ Martina Grahek-Ravančić, *Bleiburg i „Križni put“ u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, Magistarski rad, Zagreb, 2006., str. 92.- 94.

³⁵ S. Goldstein; I. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, str. 155.

teritoriju bivše Jugoslavije mogu se podijeliti u četiri skupine: kraške jame, rudarska okna, protutenkovski i borbeni rovovi, te obične jame koje bi neposredno nakon ubojstava sami zarobljenici iskopali za pokojnike.³⁶

Smjerovi ili „križni putevi“ kojima su se vraćali predani vojnici i civili išli su u dva smjera. Prvi je išao smjerom sjever-istok prema Lawamundu i do graničnog prijelaza Labot, drugi smjer išao je preko prijelaza Holmec na Poljane, Prevalje, te Ravne na Koroškem. Prvi i drugi smjer ponovno se spojio na području Dravograda odakle se ponovno razdvajaju u par pravca kretanja. Smjerovi su vodili u Hrvatsku, Srbiju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu te Crnu Goru. Prvi smjer bio je Bleiburg-Dravograd-Maribor-Ptuj-Varaždin-Koprivnica-Virovitica-Slatina-Našice-Osijek. Iz Osijeka zarobljenici su potom bili upućivani prema Belom Manastiru, Somboru, Subotici i Novom Sadu. Zatim su išli preko Zemuna sve do Beograda, a iz Beograda bili su upućivani prema istočnoj i južnoj Srbiji sve do Makedonije. Drugi „Križni put“ išao je od Bleiburga-Dravograda-Slovenjgradeca-Velenja-Celja odakle je jedna kolona išla prema Zagrebu, druga prema Krapini. Treći smjer kretanja vodio je gornjim tokom rijeke Save, preko Jasenice, Ljubelja i Kranja za Ljubljanu. Križni putevi od onda kreću se prema Zagrebu, drugi prema Novom Mestu i Karlovcu, dok treći prema Kovčevskom Rogu. Iz Zagreba Križni put krenuo je kroz Posavinu prema Sisku i Petrinji, preko Moslavine za Kutinu i dalje prema Jasenovcu. Svi ovi pravci vodili su prema Bosni. Osim ovog pravca postojao je pravac Pakrac, Našice i Slavenska Požega koji je vodio prema Bosanskom Brodu. Od tog područja kolone su bile upućivane prema Doboju i Zenici, te prema Sarajevu i Mostaru. Prema Crnoj Gori kolone su bile usmjerene iz Zagreba prema Karlovcu, zatim prema Gospiću ili Istri. Na teritoriju Istre pridruživale su im se nove skupine ljudi iz Slovenije te su morskom obalom pješačili sve do Crne Gore. Na tim putevima prolazeći kroz srpska sela zarobljenici su doživljavali dodatne strahote mučenja i vrijeđanja. Suprotno tome, prolazeći kroz hrvatska sela hrvatsko pučanstvo usprkos zabranama uspijevalo im je nekako pomoći.³⁷

Osim velikih kolona postojale su i manje kolone kojima su se zarobljenici vraćali u svoja zavičajna mjesta ili neka od brojnih logora. Zarobljenički logori bili su organizirani na području Maribora, Celja, Kranju, Šent Vidu, Škofjoj Loki i Slovenjgradecu. Na križnim putevima u Hrvatskoj uz veće gradove bili su osnivani novi logori, a zabilježeni su u gradovima Zagreb, Karlovac i Osijek. Oni su pak bili podijeljeni na tranzitne, sabirne i radne logore. Svaki od tih skupina logora imao

³⁶ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i „Križni put“ u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, str. 92-94.

³⁷ Isto, str. 92-94.

je svoju ulogu. Tranzitni (okupljališni) logori služili su za klasifikaciju, odnosno prema postojećim kriterijima zarobljenici su bili upućivani u sabirne logore. Unutar sabirnih logora zarobljenici su se dijelili prema raznim kategorijama kao što su vojnici, civili, časnici, ustaše, domobrani itd. Također, dijeljeni su i prema okruzima i kotarevima iz kojih su potjecali. U zadnji radni logor bili su upućivani preživjeli nakon kompletne obrade. Oni su postojali sve do 50-ih godina i to najviše na teritoriju istočne Jugoslavije. Od ukupno 62 logora koja su se nalazila na području Hrvatske navode se: Samobor, Maksimir, Bjelovar, Sisak, Kutina, Popovača, Našice, Vinkovci, Osijek i dr.

38

O tome što su sve zarobljenici proživjeli na povratku u svoje zavičaje najbolje svjedoče zapisi preživjelih. *Kako kolona izlazi iz poljane, izvan kontrole „savezničkih“ tenkova, u pravcu Dravograd priključuju nam se kao pratnja „stražari“ partizani. Naredili su nam da moramo gledati u zemlju, te da se ne smijemo obazirati. Tako idemo jedno vrijeme, a oni strogo paze, da li se netko okreće i u tom slučaju odmah pucaju, ubijaju. Idemo i spotičemo se, udaramo jedan o drugog, pa iako gledamo smrt u oči. Tjerali su nas dan i noć, neprekidno. Tu i tamo bi sjeli, odmorili se i onda opet „marš dalje!“ Čim bi netko posustao ili pao, odmah bi zaštektao šmajser, ubiju ga na licu mjesta. Ponekad su ostajali pokraj puta očekujući bolničko vozilo, koje bi ih trebalo otpremiti do bolnice. S vremenom se pronio glas da su sve osobe koje bi se zaustavile, navodno ubijene i da pomoć uopće nije stizala.*³⁹

5.1. „MARŠ SMRTI“ NA PODRUČJU MARIBORA

Planovi za pokolj zarobljenika pomno su planirani na području Maribora i njegove okolice. Upravo je na tom području zabilježen najveći broj ubijenih vojnika i civila. Maribor kao veliko mjesto izuzetno je dobro odgovarao za smještaj i klasifikaciju izbjeglica i zarobljenika. Razlog više je bio i taj što su se tamo nalazili protutenkovski jarci u koje su mogli baciti ubijene. Brojni izdvojeni vojnici bili su upućivani u Maribor gdje bi ih dočekala smrt. U Maribor su bili slane brojne skupine izbjeglica koje su potom komunisti zarobljavali, posebice na pravcu Celje-Dravograd.⁴⁰

³⁸ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i „Križni put“ u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, str. 92-94.

³⁹ Martina Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, Podravina (Vol.3) br. 13., Koprivnica, 2008., str. 156.

⁴⁰ V. Nikolić, *Bleburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 171.

Na prostoru Maribora zarobljenici su bili smješteni u jedan veliki logor u jugozapadnom dijelu grada gdje se na ulazu u logor nalazila tabla „Ustaše“ (lijevo) i „Domobrani“ (desno).⁴¹

Brojni svjedoci tog vremena svjedoče da je gotovo 50 000 ljudi bilo zarobljeno od čega je većinu činilo hrvatsko stanovništvo. S brojnim likvidacijama započeli su na tom području zbog toga što su se nalazili dovoljno daleko od zapadnih Saveznika. Na tom području nalazile su se dvije jugoslavenske divizije, XVI. divizija poznata i kao Vojvođanska i XVII. udarna divizija. Prva XVI. divizija sastojala se od vojnika srpske nacionalnosti iz istoimene provincije i djelovala je pod zapovjedima generala Koste Nađa. Druga XVII. divizija bila je sastavljena od bivših boraca Draže Mihajlovića pod zapovjednikom pukovnika Blaža Jankovića. Prva ubojstva počinila je VI. proleterska brigada iz Bosne pod zapovjedima kapetana Rade Čolaka, zatim vojnici I. bataljona pod kapetanom Božom Hinićem i II. kampanija Petra Milenkovića. S pokoljima su započeli još prije predaje na Bleiburškom polju i nastavila su se sve do polovice lipnja 1945. Za dana 25. svibnja navodi se da je napravljena iznimka i da je poslan određeni broj zarobljenika kućama zbog Titovog rođendana.⁴²

Svjedočanstvo Z. Duspare navodi sljedeće: *Kolona je bila toliko dugačka da joj nismo vidjeli ni početak ni kraj. Nakon prijedjenih desetak kilometara od granice prišli su nam partizani s kolotovima telefonske žice i počeli vezati svakog pojedinca i svaki red za sebe po četvoricu.* „Kolonu su pratili vojnici iz Srbije i Vojvodine, pripadnici 51. vojvođanske divizije. Naježili smo se. -To je 51. vojvođanska divizija koju smo dobro isprašili u Srijemu. Bit će osvete - prošapće jedan od časnika.⁴³

Kolone su hodale oko 6-7 sati bez pauza jer su se mnogi bojali napraviti stanku zbog ubojstva dvojice domobrana koji su *moralo izaći iz kolone jer imaju dizenteriju. Mnogi su mokrili u gaće jer se nisu usuđivali zamoliti da vrše nuždu uz kolonu.*⁴⁴ Noću su se kolone odmarale dva do tri sata, a spavali su na širokoj livadi. Buđeni su tako da su ih partizanski vojnici lupali čizmama po tijelu. Tijekom povratka vršene su velike pljačke: *partizani su u grupama po trojica obilazili*

⁴¹ Neđat Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratka: ratni dnevnik 28. 12. 1944.-11.6. 1945.*, Medžlis Islamske zajednice, Zagreb, 2006., str. 105.

⁴² V. Nikolić, *Bleburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 171., 172., 173.

⁴³ Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 27.

⁴⁴ Isto, str. 27.

postrojenu kolonu i oduzimali satove, prstenje, bolju odjeću, cipele, čizme i novac. ⁴⁵ Kolone su bile iznemogle od gladi *imali smo uza se nešto dvopeka pa smo to podijelili i grickali jer nikakvu hranu od partizana nismo dobili. Nedaleko je tekao crni i prljavi potočić, ali svejedno smo pili vodu i umivali se tom prljavom vodom.* ⁴⁶

Kretali su se prema Mariboru gdje su putem partizani često obilazili kolone *zagledavaju se u pojedinca i gdje kojega odvođe. Tukao nas je svaki partizan koji bi prolazio pokraj nas. Od Bleiburga nam nisu dali ni komadić kruha ili bilo čega za jelo. Od stegnute žice svima su nabrekle i natekle ruke.* ⁴⁷ *Petnaestak kilometara od Maribora počeli su nas razvrstavati u skupine i po 28 utrpavati u Kamione s ceradama. U kamionima su nas skinuli do gaća. Znali smo tada kamo nas vode-sjetili smo se svježe zatrpanih protutenkovskih rovova: vode nas na strijeljanje. Stisli smo se jedan uz drugog i tiho molili Boga. Onako vezani, pružismo jedan drugome ruku i smireni u mislima na najdraže i Hrvatsku, pođosmo u smrt. Nismo se plašili. Bojali smo se samo mučenja(...) Oko mene nepomična trupla, raskoljene, razmrskane glave-jeziv prizor i užasan osjećaj (...) duboke jametine pune mrtvih ljudi. Kada smo malo došli sebi, utvrdili smo da smo u jami ležali pedesetak sati!* ⁴⁸

Također, svjedočanstva slovenskog željezničara koji je u izvorima naveden kao svjedok broj 59 navodi slične događaje: *izbjeglice iz Hrvatske, civili i ranjenici koji su u Maribor stigli u deset prepunih vlakova bili su odvedeni postepeno u Kadetnicu, školu za pričuvne časnike od prije rata. Odatle su bili odvedeni na uzletišta Tezno gdje su ih pobili. U kamionima su bili zbijeni ljudi, čak žene i djeca, a sve u donjem rublju, svezanih ruku na leđima.* ⁴⁹ Kasnije navodi kako je čuo paljbu strojnica te da je upitao jednog visokog komunističkog dužnosnika koga ubijaju. Potom je dobio odgovor da je sve pripremljeno za likvidaciju 70 000 ljudi. O ovakvom postupanju komunističkih dužnosnika svjedoči i iskaz bivšeg partizanskog vojnika (broj 50) koji je izjavio da je na onom istom navedenom mjestu prema riječima njegovog zapovjednika bilo ubijeno 24 000 ljudi. Iz kolona s područja Bleiburga navodi se da je izdvojeno oko 2000 ustaša koje su odmah odvedene pred vod na strijeljanje. Prema riječima jednog bugarskog časnika (svjedok broj 81) zarobljenici prije strijeljanja morali su sa sebi skinuti odijela: *Čuo sam cijelu noć uzdisanja vaših nesretnih*

⁴⁵ Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 28.

⁴⁶ Isto, str. 28.

⁴⁷ Isto, str. 28.

⁴⁸ Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 29.

⁴⁹ V. Nikolić, *Bleburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 173.

*vojnika i vidio sam kako su nosili na strijeljanje ljude posve gole. Gledao sam brdo koje nije bilo brdo, nego gomila uniformi i unutarnjeg rublja hrvatskih vojnika kojih više nema.*⁵⁰

Ubijene ili ranjene vojnike i civile koje su mučili vojnici XVI. divizije zarobljenici su trebali bacati u rijeku Dravu blizu Maribora zbog toga što je bila brza i široka te je lako mogla sakriti strahote koje su partizanski vojnici učinili. U konačnici su ubijali i ljude koji su sahranjivali pokojne. Prema sjećanjima zarobljenika preživjeli su svakodnevno proživljavali maltretiranja koja su ponavljana iz dana u dan. Ljudi su toliko bili gladni da se navodi da su pojeli sva lišća na okolnim drvećima.

51

Nakon prolaska Maribora na mostu na Dravi veliki broj mladih domobranskih časnika skakao je u Dravu, dok su partizani pucali za njima: *Drava je srećom bila dosta mutna i teško je bilo koga pogoditi pa su se mnogi spasili, što se potvrdilo tijekom godina. Po nečijoj naredbi pobijena je rukovodeća vojna snaga Hrvatske. Treba pripomenuti da su hrvatski domobranci i u ratu poštivali međunarodnu konvenciju i nikada nisu bili osvetnici ili zločinci. U Mariboru 51. partizanska vojvođanska divizija je u vrijeme mira na divljački način likvidirala veliki broj hrvatskih djelatnih časnika, od kojih je većina bila u dobi od 22-45 godina. Taj zločin se dogodio 22. ili 23. svibnja 1945.*⁵²

Prema riječima svjedoka Duspera *u Mariboru smo mi-pričuvni-utrpani u vagone za stoku, bez hrane i vode te pod jakom stražom otpremljeni u Zagreb. Pratinja je isključivo bila sastavljena od partizanskih jedinica iz istočnih područja Jugoslavije.*⁵³

5.2. „MARŠEVI SMRTI“ NA PROSTORU KOČEVLJA, CELJA I OKOLICE

Drugo najveće stratište koje se nalazilo samo 50 km od Hrvatske granice bilo je Slovensko mjesto Kočevje i njegova okolica Kočevski Rog. Osim Hrvata, na ovom području stradali su mnogobrojni pripadnici slovenske i crnogorske nacionalnosti. Za komunističke zločine ovo mjesto je bilo izuzetno pogodno jer je bilo nenaseljeno i na taj način su izbjegli svjedoke kojih je bilo mnogo na prostoru Maribora i okolice. Na ovom prostoru pretežito su se nalazili zarobljenici koje su Britanci

⁵⁰ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 174.

⁵¹ Isto, str. 176.

⁵² Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 33. 34., 35.

⁵³ Isto, str. 35.

s Bleiburškog polja izručili partizanima 15. svibnja. Zarobljenici su pristizali na ovo područje u kolonama ili u zatvorenim vagonima u kojima su vladali loši higijenski uvjeti. Mnogi od njih su bili izgladnjeli. Najveći broj ubojstava izvršeni su krajem svibnja. Zarobljenici su iz vagona vođeni u zapovjedništva odakle su ih u grupama od 30-40 ljudi odvodili u pravcu Duge Vasi gdje su ih pripremali za smrt skidajući i otpremajući u kamione. Ubijani su mecima u zatiljak te potom gurani u jarke. Navodi se da je najviše ljudi bilo ubijeno između Kočevlja i Postanice u mjestu koje se zove Kočevski Rog. Prema riječima svjedoka na tom području ubijeno je više od 20 000 ljudi od čega su veliki broj činili civili među kojima je bilo puno žena i djece, a neki od njih su bili članovi obitelji hrvatskih časnika. Izuzetno se vodila briga da se prikriju stravični zločini i tragovi masakriranja. Za ubojstva brojni vojnici su bili nagrađeni i slani na odmor na Bled, a neki od njih bili su odlikovani itd.⁵⁴

Iz kolona koje su se vraćale preko Dravograda u Hrvatsku bili su izdvojeni hrvatski zrakoplovci i ustaški časnici te su bili upućeni Maribor, dok su ostali bili proslijeđeni prema Celju. Također, kao i u drugim smjerovima križnih puteva brojni su bili izdvojeni i ubijeni. Na području Celja s masovnim likvidacijama započelo se i prije same predaje na Bleiburškom polju. Postojala su dva sabirna logora, jedan na športskom igralištu u Celju iz kojih su mnogi upućeni u Hrvatsku. Drugi logor nalazio se u Tehariju udaljenom četiri kilometra od Celja te se navodi da su gotovo svi zarobljeni u njemu bili ubijeni. Zapovjednik ovog logora bio je Franc Sotošek, dok su njegovi pomagači bili Anton Surne i Štefan Krušč. Za izvršena ubojstva nisu birana sredstva o čemu svjedoči svjedok broj 145. Partizanski časnik navodi da su jedan dio zarobljenika zarobljavali u niske cisterne koje su zatim punili vodom i čekali da se svi uguše. Za drugi dio zarobljenika svjedoci navode da su si sami kopali grobove i čekali smrt. Strijeljanja na području Celja trajala su tijekom mjeseca svibnja i lipnja, pa čak i do rujna. Južno od Celja pored mjesta Lasko ubijeno je oko 3 000 ljudi. Bačeni su u rudokop koji je bio dubok 100 metara te su na njih bacane ručne bombe.⁵⁵

Posljednje i jedno od najtežih područja Križnog puta u Sloveniji bio je put prema Zidanom Mostu. Prema sjećanjima zarobljenika svakodnevno su viđali strašne zločine, iznakažena i isječena tijela.

⁵⁴ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 176, 177.

⁵⁵ Isto, str. 177.-180.

Pred sam ulazak u grad partizani bi brojali ljude te je svaki deseti zarobljenik bio strijeljan, a potom bi njegovo tijelo bacili u rijeku Savu.⁵⁶

5.3. „MARŠEVI SMRTI“ NA PROSTORU HRVATSKE

Prelaskom hrvatske granice kolone su upućivane u dva pravca. Jedan je vodio prema Varaždinu, a drugi prema Krapini. Kolona koja je išla prema Varaždinu svoj put je nastavila prema Ludbregu, Koprivnici i Đurđevcu. Prema riječima svjedoka na poljani kod Ludbrega zarobljenici su doživljavali brojna mučenja koja su se nastavila sve do Koprivnice do koje su trebali doći trčecim korakom. Iz ove kolone zarobljenici su bili ubijani na području Velikog Poganaca i Segovine. U mjestu Samobor bilo je organizirano više manjih logora, dok je oko područja Zagreba bilo organizirano više tranzitnih logora kao što su logor Jankomir, Maksimir, na Krematoriju itd. Logori su bili ograđeni žicama unutar kojih su vladali strahoviti uvjeti, proširile su se razne bolesti što je dodatno otežavalo već i onako teško stanje u kojem su se zarobljenici nalazili. *Logor je danju spavao, noću „radio“.* Oči su bile uperene prema onim dijelovima logora, posebno čuvanim, gdje su na zemlji sjedili oni „otpisani“ Čekali su kamione koji su ih odvozili. Svake noći isto.⁵⁷ Iz Zagreba kolone su se dijelile na nekoliko pravaca prema Bosni, Srbiji, Istri itd. Prvi je vodio Posavinom sve do Siska i Petrinje te Podravinom prema Kutini i Jasenovcu. Većina je iz tog pravca bila upućena prema Bosni (Kozara, Banja Luka). Druga kolona je vodila preko Dugog Sela, Čazme, Bjelovara, Slatine, Papuka u Lipiku te kroz Okučane u Bosni. Kolone su preko Pakraca, Našica i Slavonskog Broda dolazile u Bosanski Brod.⁵⁸

Najveći broj ubijenih zabilježen je na prostoru sjeverozapadne Hrvatske u blizini gradova Zagreb, Krapina, Samobor, Karlovac, Sisak, Bjelovar te na području bivše Vojne Krajine. Ubijanja su trajala sve do polovice lipnja 1945.⁵⁹ O tome svjedoče i brojni iskazi koji navode da na putu prema Sisku stanovništvo nije bilo previše naklonjeno zarobljenicima. Prolazeći kroz srpska sela Cabuna i Meljani stanovnici su ih udarali i kamenovali te im davali otrovano mlijeko. *Žene u Voćinu davale su nam otrovno mlijeko... nemilice su nas udarali, gdje su stigli, po glavi i leđima, psujući nas i smijući s istodobno.*⁶⁰ U sabirnom logoru Viktorovac navodi se da su čuvari stajali s obje strane

⁵⁶ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, str. 160.

⁵⁷ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, str. 161.

⁵⁸ Isto, str. 161.

⁵⁹ V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, str. 180., 181.

⁶⁰ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, str. 162., 163.

vratnica udaravši zarobljenike koji su ulazili. *Stotine padaju pod težinom udaraca. Dio ih ustaje i bježi u logor da spasi goli život, dok dio onih koji su bili vođeni i preslabi da izdrže udarac ostajali su ležati.* ⁶¹

Također riječi Duspare govore o strahotama koje su proživjeli: *Krenuli smo iz Zagreba ne znajući kamo. Nismo znali da će to biti krvav križni put hrvatskih časnika. Taj će nas put odvesti daleko na istok. Izvan naše domovine i putem sijati grobove hrvatske mladeži.* ⁶²

Kolonama su prilazile mnoge žene u nadi da će pronaći svoje najmilije. Donosile su sa sobom pune košare hrane i nudile zarobljenicima. Međutim, to je smetalo partizanima stoga su ih kundacima tjerali od kolone i *pucali pod noge ženama i tako ih rastjerali.* ⁶³

Dolaskom u Osijek kolone su upućivane prema Zelenom Polju (industrijski prostor Kolarove ciglane) gdje su zarobljenici bili popisivani i ispitivani. *Svaki dan su dolazili organi OZNA-e i odvodili zarobljenike transportirajući ih u zatvorenim vagonima u njihova boravišna mjesta.* ⁶⁴

Kolone iz Osijeka su bile upućivane prema Požegi gdje je dio zarobljenika vraćen u Novu Gradišku, Daruvar i Bjelovar. Unutar tih gradova zarobljenici su bili ukrcavani na vlakove prema Zemunu, Beogradu i Skoplju gdje su upućivani na rad. Drugi dio kolone upućen je prema Vinkovcima gdje su se spojili s kolonom koja je došla iz Slavenskog Broda. Svjedoci navode da se prema njima na ovome području straža lijepo odnosila. Vinkovačke kolone su bile slane prema Šidu gdje svjedoci navode *Prolazeći kroz pravoslavna sela ubijali su civili više nego partizani. Čekali su nas s motikama, vilama, sjekirama, drvetima. Žrtve su padale kroz sela i izvan sela.* ⁶⁵

5.4. „MARŠEVI SMRTI“ NA PROSTORU SRBIJE

Nakon grada Vinkovaca sljedeće odredište kolona bila je Srijemska Mitrovica. Zarobljenici su bili upućivani u kaznionicu. Kolone su pratile brojne zarazne bolesti od kojih je tifus najviše oduzeo života. Dio kolone krenuo je prema Zemunu, Beogradu, Pančevu i Beloj Crkvi (Banat). Hodali su preko Iriga, Fruške Gore i Kamenice do Petrovaradina. Navodi se da je u vojničkim barakama smještenim u gradskim utverdama Petrovaradina nalazilo oko 3000 do 4000 zarobljenika. Dio

⁶¹ Isto, str. 161.

⁶² Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 37.

⁶³ Isto, str. 38.

⁶⁴ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, str. 163.

⁶⁵ Isto, str. 163.

zarobljenika nastavio je put preko dunavskog mosta u Novi Sad i prema Bačkom Jarku, dok je dio bio odveden na posljednju stanicu svog križnog puta. U mjestu Vršac nalazila su se dva sabirna logora, avionski hangari unutar kojih su bili smješteni časnici, a unutar logora bili su smješteni dočasnici. Zarobljenici su u logorima bili podvrgnuti raznim oblicima ispitivanja. Metode kojima su se koristili prema riječima preživjelih svodile su se na *Pali reflektor! Dobro ga obradi kako ti već umeš. Lupi me u glavu, a vidio sam da u ruci ima neku tvrdu vrećicu kojom me udario.*⁶⁶

Dolaskom u Novi Sad zarobljenike su dočekali neprijateljski raspoloženi ljudi koji su vikali *Ustaše, ubice, na vješala s njima! Vidjelo se da je to organizirano jer su vikali samo pojedinci, a velika je većina šutjela. Kretali smo se putem Titeleta. Počeli su nas tući u koloni, pljuvali su po nama, psovali nam ustašku majku. Nisu ubijali- ostalo nas je nekoliko tisuća od one goleme kolone.*⁶⁷

U logor Vršac na krajnji istok Jugoslavije, blizu rumunjske granice preostali zarobljenici stigli su 15. svibnja. *Mjesec dana pretežnog pješaćenja, često po nekoliko dana bez hrane, bez ikakvih uvjeta za normalan život uz spavanje na goloj zemlji i- eto to je naš put od Bleiburga do Zagreba i križni put od Zagreba do Vršca.*⁶⁸

Na ovom području kolone su se uglavnom sastojale od onih ljudi koji su za režim bili izuzetno opasni. Njihova se kolona kretala prema Pančevu i Beogradu. Dio kolone koja je iz Vršca bila upućena prema Kovinu došla je do kraja svog križnog puta. Logor u Kovinu bio je jedan od iznimaka. Unutar njega hrane je bilo dovoljno za sve, vladalo je opuštenije ozračje te su se čak dopuštale kraće posjete, odlazak u tržnicu, dok su neki čak odlazili na rad u vršačke vinograde ili po vodu. Veći dio zarobljenika otpušten je s proglašenjem opće amnestije 3. kolovoza 1945. Međutim, za neke od zarobljenika patnje nisu završile jer su bili poslani u brojne istražne zatvore nakon kojih su uslijedili sudski procesi i višegodišnje zatvorske kazne ili pak boravak u radnim logorima.⁶⁹

Na području Bosne i Hercegovine u Sarajevu upućeni su preostali zarobljenici Križnog puta gdje su ispitivani i kažnjeni. *U koševskom logoru u se OZNA onda bavila pojedinačno sa svakim. Tada su partizani još strijeljali pojedince, koje su procesuirali pred vojnim ili civilnim („narodnim“)*

⁶⁶ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, str. 164.

⁶⁷ Z. Dusper, *U vrtlogu Bleiburga*, str. 44.

⁶⁸ Isto, str. 44.

⁶⁹ M. Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, str. 164.

*sudovima ili im naprosto pisali nekakve presude. Pogubljivali su pojedince u okolici, npr. u Bakijama, iznad ulice Strošiči, u šumarku.*⁷⁰

6. BROJ ŽRTAVA BLEIBURŠKE TRAGEDIJE

Današnje područje Slovenije broji gotovo 600 masovnih grobnica od kojih je veliki broj najviše povezan s Križnim putem. Problematika Bleiburga i Križnog puta izuzetno je osjetljiva tema koja je podložna emocionalnim nabojima, ali i ideološkim manipulacijama. Usprkos isticanju da podaci o broju žrtava nisu dostupni, ukupni broj žrtava vezan uz bleiburšku tragediju prema utemeljenim procjenama i navodima koji su izneseni u novijim literaturama iznosi 70 000 do 80 000. Od toga broja navodi se broj hrvatskih žrtava koji iznosi 50 000 do 55 000 ljudi. Problematika bleiburške tragedije veže se uz umanjivanje ili uvećavanje broja žrtava. U nadmetanju oko broja žrtava razlika između jednih navoda i drugih može iznositi za gotovo 100 000. Proustaška emigracija za vrijeme prvih poslijeratnih godina ističe brojku od 200 000 do čak 500 000 žrtava. Suprotno tome sljedbenici komunističke ideologije broj žrtava umanjuju ili prešućuju zbog nastojanja da umanje svoju krivnju i opravdaju svoje zločine.⁷¹

Prema istraživanju demografa Vladimira Žerjavića iznesena je procjena broja žrtava *Vrlo je teško ocijenit koliko je posto ljudi poginulo u ratu (...) gubici vezani za Bleiburg mogu iznositi oko 50 000.*⁷² Među žrtvama osim hrvatskih vojnika i civila, našli su se i Kozaci (naziv za Ruse, Ukrajince, Bjelorusce i pripadnike naroda koji su se borili protiv Sovjetskog Saveza na strani sila Osovina), Slovenci i pripadnici četničkih formacija.⁷³

O nemilosrdnim ubojstvima svjedoče i izjave J. B. Tita i M. Đilasa. J. B. Tito na velikom mitingu u Ljubljani 27. svibnja 1945. jasno je iznio kako će se postupati sa zarobljenicima *Što se tiče ovih izdajnika koji se našli unutar naše zemlje – to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo manji dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje. Ova manjina nikada više neće da gleda ove naše divne planine, naša cvatuća*

⁷⁰ N. Sulejmanpašić, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak: ratni dnevnik 28. 12. 1944.-11.6. 1945.*, str. 121.

⁷¹ Aleksandar Jakir; Paulinka Vulić, *Recepcija Bleiburga u Hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja*, Zbornik radova filozofskog fakulteta u Splitu, 6/7 (2013/2014), str. 195-198.

⁷² Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Globus, Zagreb, 1992., str. 77.

⁷³ A. Jakir; P. Vulić, *Recepcija Bleiburga u Hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja*, str. 195-200.

*polja. Ako bi se to dogodilo, onda će to biti vrlo kratkog vijeka.*⁷⁴ Dok je izjava M. Đilasa nešto jasnija *ne pravaspitavajte ih, ne trošite vrijeme, ne nadmudrujte se s njima! Oni znaju što čine. Ubijajte ih kao pse, kako su i zaslužili (...).*⁷⁵

7. ZAKLJUČAK

Tragedija pod nazivom Bleiburg i Križni put u svijesti hrvatskog naroda ostala je zapamćena kao jedna od najvećih tragedija hrvatskog naroda u 20. st. Nakon Drugog svjetskog rata u naletu Jugoslavenske armije veliki broj civila zajedno s vojskom odlučilo se na povlačenje prema području Saveznika u nadi za spasom. Usprkos njihovima nadama Saveznička vojska je predala pristigle ljude komunističkim vlastima. Tada je za veliki broj zarobljenika započeo povratak koji je u narodu poznat kao „Križni put“. Na tom putu u vrijeme mira vršena su brojna bezakonja, mučenja i ubijanja zarobljenika. Prema brojnim svjedočanstvima možemo zaključiti da su brojni ljudi bili žrtve osvećivanja pripadnika partizanskih odreda.

U današnjem vremenu ova tragedija postala je predmetom ideološkog prepucavanja što nažalost umanjuje vrijednost života i žrtvu koju su sudionici tih tragičnih događanja podnijeli. Manipulacije brojem žrtava s jugoslavenske, ali i emigrantske strane ne pomaže u rasvjetljavanju događaja na prostorima bivše Jugoslavije. Unatoč brojnim neslaganjima u pogledu tragedije i broja žrtava potrebno je jasno reći da se ratni zločin dogodio te stoga ni jedna žrtva ne bi trebala biti predmetom ideoloških prepucavanja i bačena u zaborav.

⁷⁴ Isto, str. 199.

⁷⁵ Isto, str. 200.

8. POPIS LITERATURE:

1. Dusper, Zvonimir, *U vrtlogu Bleiburga*, Vita Graf, Rijeka, 1996.
2. Grahek-Ravančić, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.
3. Grahek-Ravančić, Martina, *Bleiburg i „Križni put“ u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, Magistarski rad, Zagreb, 2006.
4. Grahek-Ravančić, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945- na putu povratka kroz Podravinu*, Podravina (Vol.3) br. 13., Koprivnica, 2008.
5. Goldstein, Ivo, *Zagreb 1941.-1945.*, Novi Liber, Zagreb, 2011.
6. Goldstein, Slavko; Goldstein, Ivo, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Novi Liber, Zagreb, 2011.
7. Jakir, Aleksandar; Vulić, Paulinka, *Recepcija Bleiburga u Hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja*, Zbornik radova filozofskog fakulteta u Splitu, 6/7 (2013/2014).
8. Jurčević, Josip, *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2006.
9. Nikolić, Vinko, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, Art studio Azinović, Zagreb, 1995.
10. Papac, Ivana, *Bleiburg i Križni put*, Diplomski rad, Osijek, 2017.
11. Prcela, Johan Ivan ; Živić, Dražen, *Hrvatski holokaust*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2001.
12. Sulejmanpašić, Neđat, *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak: ratni dnevnik 28. 12. 1944.- 11.6. 1945.*, Medžlis Islamske zajednice, Zagreb, 2006.
13. Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Globus, Zagreb, 1992.